

FUNGSI BASA ADHEDHASAR PANGANGGENING UNDHA-USUK BASA JAWI WONTEN ING NOVEL KATRESNAN ANGGITANIPUN SOERATMAN SASTRADIHARDJA

LEANGUAGE FUNCTION BASED ON JAVANESE LEVEL SPEECH USE IN NOVEL KATRESNAN BY SOERATMAN SASTRADIHARDJA

Dening: Dwi Lestari, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta
dwilestari2343@gmail.com

Abstrak

Panaliten panganggening undha-usuk basa Jawi ing Novel Katresnan inggih menika panaliten deskriptif. Panaliten menika gadhah ancas kangge ngandharaken jinisipun undha-usuk basa Jawi saha fungsipun panganggening undha-usuk basa Jawi. Caranipun ngempalaken data kanthi maos saha nyerat. Instrumen panaliten menika awujud kertu data. Data ingkang dipunkempalaken salajengipun dipunanalisis mawi teknik analisis deskriptif, inggih menika ngandharaken jinisipun undha-usuk basa Jawi saha fungsipun panganggening undha-usuk basa Jawi. Uji validitas data mawi validitas semantis, wondene reliabilitas ingkang dipunginaaken inggih menika reliabilitas stabilitas. Asiling panaliten menika nedahaken jinisipun undha-usuk basa Jawi ingkang dipunginakaken anggenipun wicantenan dening para paraga ing Novel Katresnan inggih menika ngoko lugu, ngoko andhap, madya ngoko, madya krama, krama inggil, krama desa saha basa kasar. Fungsi panganggening undha-usuk basa Jawi wonten ing panaliten inggih menika fungsi fatik, fungsi emotif, fungsi konatif, fungsi referensial saha fungsi puitik. Fungsi fatik saged dipunwujudaken kangge uluk-salam saha atur panuwun. Fungsi emotif saged dipunwujudaken kangge ngandharaken raos gumun, bingah, kuciwa, jengkel, sedhih saha lingsem. Fungsi konatif saged dipunwujudaken kangge ngemutaken, nyarujuki, kawratan, panyuwunan pirsu, ndhawuhi, nawekaken, pangajak, pamrayogi saha panyuwunan. Fungsi referensial saged dipunwujudaken kangge ngandharaken pawartos.

Pamijining tembung: *fungsipun basa, undha-usuk basa Jawi, novel Katresnan*

Abstract

The research of java language speech level in Katresnan novel is descriptive-research. This research aims at describing the type level aspects of speech level and language functions use the java language speech level. The research collection data is conducted by reading and writing. The research instrument is data card. Data already collected are then analyzed using descriptive analysis technique, which describe or explain the types of javanese speech level and useage functions javanese speech level. Validity test used is validitas semantis, while reliability used is reliabilitas stabilitas. Result of this study demonstrates the kinds of speech level java language used when communicating by the characters in the Katresnan novel; they are ngoko lugu, ngoko andhap, madya ngoko, madya krama, krama inggil, krama desa and basa kasar. Functions of speech level java language use found in this study are fatik function, emotive function, konatif function, poetic function and referensial function. Fatik function can be realized by addresing and saying thanks. Emotive function can be realized with a sense of amazed, happy, disappointment, annoyance, sad, and ashamed. Conative function is used to remind, agree, express objection, ask for something, order, offer, invite, request, advise, and ask. Referential function can be made to provide information.

Keyword : language function, speech level of Javanese language, Katresnan novel

PURWAKA

Tiyang Jawi menika gadhah watak andhap asor. Pramila ing basa Jawi ugi wonten undha-usuk basa, inggih menika tata pranataning basa miturut lenggahing tatakrama. Menggah

wujudipun, arupi basa ngoko saha basa krama. Basa ngoko kangge nindakaken tatakrama limrah dhateng sasami, dene basa krama kangge ngasoraken dhiri pribadhi saha ngormati tiyang sanes. Ing jaman samenika kathah tiyang asring

nilar basa Jawi, kepara malah ngginakaken basa Indonesia utawi basa sanes. Dene sebabipun amargi rumaos ribed anggenipun ngginakaken basa krama, kuwatos menawi klentu utawi kewolak-walik. Kathah tiyang sami gadhah pamanggih bilih ngginakaken basa krama menika angel.

Kejawi ing padintenan, panganggening undha-usuk basa kapanggihaken wonten ing maneka karya sastra. Salah satunggaling ing novel Katresnan. Wonten ing novel Katresnan ngginakaken undha-usuk basa, sanajan paraga wau boten sarujuk dening pamanggihipun paraga sanes. Kadosdene paraga Mursiati nampik pamanggihipun rama. Sanajan boten sreg kaliyan manahipun piyambak, ananging saged wicanten mawi basa ingkang trep, inggih menika ngginakaken basa krama inggil. Novel Katresnan menika kapilih kanthi pawadan kathah pacelaton ingkang ndadosaken pagineman menika *alami* kados basa padintenan.

Tuladha panganggening undha-usuk basa Jawi wonten ing novel Katresnan :

Mursiati

“ *Kadospundi, Bapak, kanca kula lare estri sami nerusaken sinau. Saiba isin kula upami boten saged nimbangi . ...* ”

Bapak

“ *sanajan atimu karep, ananging wong kowe wis gedhe, ora patut sinawang. ...* ” (kapetik saking novel Katresnan)

Mursiati langkung enem tinimbang bapakipun. Miturut undha-usuk panganggening basa, Mursiati kedah ngginakaken undha-usuk krama inggil, dene Bapak saged ngginakaken undha-usuk ngoko. Titikanipun Mursiati

ngginakaken basa krama inggil saking tetembunganipun, dipunginakaken saperlu ngormati bapakipun ingkang langkung sepuh. Bapak anggenipun wicanten dhateng Mursiati ngginakaken basa ngoko lugu. Titikanipun, basanipun ngoko inggih menika sedaya ingkang dipunginakaken menika tembung ngoko sedaya. Ragam basa satunggal kaliyan basa sanesipun ugi saged dibedakaken kanthi tumindak solah bawa saking panutur dhateng mitra tuturipun. Tuladha “ *Mursiati ngajeni banget marang pawong mitra utawa tetepungane, apa maneh marang wong kang luwih tuwa. Basane alus, polatane sumeh lan merak ati, nganti saben uwong ndeleng seneng lan resep, kerep bae kedhayohan para kanca-kancane kang padha ngrembug garapane utawa dolan wae.* ” (kapetik saking Novel Katresnan) Tuladha menika nedahaken bilih Mursiati menika tiyang ingkang gadhah unggah-ungguh basa ingkang sae katitik saking basa ingkang dipunginakaken menika basa alus saha tumindakipun ingkang sae.

Saking andharan wonten inggil saged dipunmangertosi bilih unggah-ungguh basa menika beda kaliyan undha-usuk basa. Undha-usuk basa menika perangan saking unggah-ungguh basa. Undha-usuk basa menika nedahaken panganggening basa adhedhasar kanthi *faktor* yuswa ingkang gineman, saha kaliyan sinten anggenipun gineman. *Faktor* sanes ingkang biasanipun dados pangaribawa ngginakaken undha-usuk basa inggih menika kawontenan resmi menapa boten. Dene unggah-ungguh basa inggih menika patrap, sikap saha solah bawanipun tiyang menawi nembe gineman. Tiyang gineman kedah

nggatosaken kados pundi solah bawa ingkang trep. Solah bawa menika ngetingalaken dhirinipun piyambak.

CARA PANALITEN

Jinising Panaliten

Jinising panaliten ingkang dipunginakaken wonten ing panaliten menika inggih punika *deskriptif*. Miturut Sudaryanto (1988: 62), panaliten *deskriptif* inggih menika panaliten kanthi adhedhasar *fakta* ingkang wonten utawi *fenomena* ingkang kanthi *empiris* wonten ing penutur-penuturipun, satemah saged ngasilaken *data* kados *potret* utawi kados kawontenanipun. Adhedhasar andharan menika, saged dipunpendhet dudutan bilih, panaliten *deskriptif* inggih punika salah satunggaling panaliten ingkang gadhah ancas kangge ngandharaken gambaran ingkang nyata, *sistematis* saha *faktual* kalian sumber *datanipun*. Asiling panaliten dipunandharaken kanthi kasunyatanipun. Pramila, ing panaliten menika *data* ingkang dipunpendhet saking novel Katresnan menika mboten dipunewahi saha dipunandharaken kanthi urutan supados saged ngasilaken gambaran ingkang kados kasunyatanipun.

Moleong (1988: 5) ngandharaken bilih wosing laporan panaliten ing panaliten *deskriptif* ngandharaken kutipan-kutipan *data* ingkang saged paring gambaran anggenipun mahyakaken laporan kasebat. *Data-data* kasebat saged dipunpendhet saking *naskah*, *wawancara*, *catatan-lapangan*, lsp ingkang dipunanalisis kados wujud aslinipun. Adhedhasar andharanipun Moleong menika,

pramila anggenipun mahyakaken *data* wonten panaliten menika mawi kutipan-kutipan ingkang ngewrat undha-usuk basa Jawi, ingkang dipunpendhet saking Novel Katresnan. Pramila panaliten menika ngandharaken bilih asiling panaliten menika arupi *data-data* tanpa ngewahi *data-data* menika.

Panaliten menika kalebet panaliten deskriptif amargi ngandharaken sedaya undha-usuk basa Jawi wonten ing novel Katresnan. Pramila panaliten menika ngandharaken sedaya undha-usuk basa Jawi wonten ing novel Katresnan. Anggenipun ngandharaken *data* ing panaliten menika mawi kutipan-kutipan pawicantenan wonten ing novel. Salajengipun *data* menika jumbuh kaliyan kawontenanipun wonten ing novel Katresnan.

Data saha Sumber data

Inkang dados *data* ing panaliten menika awujud *data* ingkang sinerat, inggih menika arupi kutipan pawicantenan. Panaliten menika naliti bab undha-usuk basa Jawi. *Data* ingkang dipunginakaken ing panaliten inggih menika kutipan pawicantenan ingkang trep mawi undha-usuk basa Jawi.

Sumber data wonten ing panaliten menika, inggih punika *novel* Katresnan anggitanipun Soeratman Sastradihardja.

Caranipun Ngempalaken Data

Cara ngempalaken *data* wonten ing panaliten menika, inggih punika mawi cara maos saha nyathet, amargi *datanipun* arupi pawicantenan wonten salebeting *naskah* novel Katresnan. Pawicantenan ingkang dados *data* ing

panaliten menika kathah pramila betahaken cara supados boten kesupen anggenipun manggihaken *data* kanthi cara nyathet. *Data* ingkang dipuncathet menika ingkang kalebet pawicantenan ingkang ngandhut undha-usuk basa Jawi. Ingkang sepisan ingkang dipuntindakaken inggih menika maos.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

1. Undha-usuk Ngoko Lugu

a. Fungsi fatik

1. Kangge Ngandharaken Uluk-salam

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi *fatik* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken uluk-salam nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: Wicantenan nalika wonten ing stasiun Panaraga, Sutrisna pamit kaliyan Mursiati ing kawontenan santai.

Mursiati : “*Iya yen ora ana alangan masthi dakperlokake.*” (K/3/38/111)

Sutrisna : “*Wis, ya, andum slamet.*” (K/3/38/112)

2. Kangge Ngandharaken Atur Panuwun

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi *fatik* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken atur panuwun nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: Wicantenan sawijining bocah (Baruklinthing) nalika diparingi sekul dening

simbah putri wonten ing pawon ing kawontenan santai

Simbah Putri : “*Nya, Engger, mesakake, bocah njaluk sega sathithik bae teka diurak-urak. Wis panganen kono.*” (K/1/19/24)

Bocah (Baruklinthing) : “*Iya, banget panarimaku, Mbah. ...*” (K/1/20/25)

b. Fungsi Emotif

1. Kangge Ngandharaken Raos Gumun

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi *emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos gumun nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : wicantenan antawisipun Sutrisna saha kancanipun Mursiati wonten ing salebetipun tram ing kawontenan santai.

Sutrisna : “*Saiki aku arep genten weruh kaanane sekolahmu. Saklas enggonmu iku muride pira?*” (K/3/38/100)

Mursiati : “*Lanang wadon ana wolulus.*” (K/3/38/101)

Sutrisna : “*Lo teka sathithik temen!*” (K/3/38/102)

2. Kangge Ngandharaken Raos Bingah

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi *emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos bingah nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: Sutrisna ngandharaken limrahipun tiyang setri jawi dhateng Mursiati. Pawicantenan kalampahan wonten ing dalemipun Sutrisna ing kawontenan santai.

Sutrisna : “Saiki aku arep ngandhakake lumrahe wong wadon Jawa....” (K/3/46/189)

Mursiati : “O, iya banget bungah panarimaku, kowe gelem medharake kaya mangkono marang aku.” (K/3/46/190)

3. Kangge Ngandharaken Raos Kuciwa

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos kuciwa nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : wicantenan antawisipun Mursiati saha Sutrisna minangka kanca sepantaran. Mursiati dipunwelingi menawi pangur waja menika awon. Pawicantenn menika wonten ing ngajeng dalemipun Sutrisna ing kawontenan santai.

Sutrisna : “Kowe kuwi wis pangur, ya Mur?” (K/3/44/173)

Mursiati : “Uwis.” (K/3/44/174)

Sutrisna : “Wah eman banget, untu dipangur iku, awit untu mono ing jaba atos, minangka buntele perangan kang rada empuk. Balung kang atos mau iya iku sing katon bening.” (K/3/44/175)

4. Kangge Ngandharaken Raos Jengkel

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos jengkel nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : wicantenan antawisipun kalih begal ingkang sami ngoyak Sutrisna ingkang dados korban begal. Begal 2 jengkel dhateng Sutrisna awit boten kecandhak-candhak anggenipun

ngoyak. Pawicantenan menika wonten ing mergi ing kawontenan srengen

Begal 1 : “Ayo padha dicekel bae, nyata iku wong lungan adoh. Sangu lan sandhangane mesthi akeh. Ayo, oyaken, dakcegate kene!” (K/6/79/291)

Begal 2 : “Iya, kapan kecandhak dakkethok gulumu kowe. Ayo kanca, aja nganti ilang.” (K/6/79/292)

5. Kangge Ngandharaken Raos Sedhik

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos sedhik nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: pangudaraosipun Sutrisna dhateng dhirinipun piyambak awit menggalih nasibipun Mursiati ingkang nandhang tresna ananging boten dipunsarujuki dening tiyang sepuhipun. Pawicantenan menika kalampahan wonten ing dalemipun Sutrisna ing kawontenan santai

Sutrisna : “Dhuh, cilaka temen awakku lan awake Mur.” (K/4/56/243)

c. Fungsi Konatif

1. Kangge Ngemutaken

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngemutaken nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Mursiati nalika kepingin badhe nglajengaken sekolah wonten MULO, ananging bapakipun ngemutaken menawi nglajengaken boten patut sinawang. Pawicantenan menika

kalamapahan wonten ing dalemipun Mursiati ing kawontenan santai

Mursiati : “Kados pundi, Bapak, kanca kula lare estri sami nerusaken sinau. 2. Saiba isin kula upami boten saged nimbangi. Punapa malih kula sampun matur dhateng guru kula, yen badhe nglebeti MULO.” (K/1/14/2)

Bapakipun Mursiati : “Sanajan atimu karep, ananging wong kowe wis gedhe, ora patut sinawang. Ora liwat iya kudu narima tamat saka HIS bae.” (K/1/14/3)

2. Kangge Nyarujuki

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi konatif ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nyarujuki nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Wicantenan antawisipun Sundari kaliyan Mursiati, nalika Sundari wonten ing griyanipun Mursiati. Sundari menika kancanipun Mursiati. Wicantenan menika nalika wonten ing dalemipun Mursiati ing kawontenan santai.

Sundari : “Wong tresna ora noleh bandha utawa pangkat, aja maneh asal. Samono mau yen padha-padha, tegese, sing wadon tresna marang kang lanang lan sing lanang uga tresna marang kang wadon.” (K/2/27/54)

Mursiati : “Satemene iya ngono. Prsasat ora ana sing bisa nyegah utawa ngalang-alangi.” (K/2/27/55)

3. Kangge Ngandharaken Kawratan

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi konatif ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken kawratan

nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Mursiati boten kersa menawi wonten griya menika. Pawicantenan menika wonten ing salebetipun tram ing kawontenan santai.

Sutrisna : “Iya, jajalen besuk, yen kowe omah kana.” (K/3/37/94)

Mursiati : “Aku ora arep omah kana.” (K/3/37/95)

4. Kangge Ngandharaken Panyuwunanan Pirsu

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi konatif ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nyuwun pirsu nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Wicantenan antawisipun Sutrisna saha Mursiati ngenani bab wonten pundi Mursiati badhe nginep. Pawicantenan menika kalamapahan wonten ing stasiun Panaraga ing kawontenan santai.

Sutrisna : “Mengko nginep ana ngendi?” (K/2/33/73)

Mursiati : “Menyang hotel bae, wong aku ora duwe sanak ana kene.” (K/2/33/74)

5. Kangge Paring Dhawuh

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi konatif ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ndhawuhi nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: Mursiati ndawuhi rayi-rayinipun inggih menika Sumardi, Mursinah, Sumarta supados sami mirengaken nalika Mursiati dongeng. Wicantenan

menika ing dalemipun Mursiati saha ing kawontenan santai.

Mursiati : “*Padha rungakna, dakdongengake apik, ya.*” (K/1/18/16)

Rayinipun Mursiati (Sumardi, Mursinah, Sumarta) : “*Iya, Yu, ndongenga.*” (K/1/18/17)

6. Kangge Nawakaken

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nawakaken nalika wicantenan dening para paraga ing novel Ktresnan.

Konteks : simbah Putri ngulungaken sekul dhateng bocah (Baruklinthing). Pawicantenan menika kalampahan wonten ing pawon ing kawontenan santai.

Simbah Putri : “*Nya, Engger, mesakake, bocah njaluk sega sathithik bae teka diurak-urak. Wis panganen kono.*” (K/1/19/24)

Bocah (Baruklinthing) : “*Iya, banget panarimaku, Mbah. ...*”(K/1/20/25)

7. Kangge Ngaturaken Pangajak

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi konatif ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge pangajak nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : wekdalipun sampun ndalu, Mursiati ngajak rayi-rayinipun supados sami tilem. Pawicantenan menika kalampahan wonten ing dalemipun Mursiati ing kawontenan santai

Mursiati : “*Lah saiki sarehne wis wengi, ayo padha mapan turu. Delengen, Mursinah wis ngantuk iku lo.*” (K/1/22/33)

8. Kangge Paring Pamrayogi

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi konatif ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge paring pamrayogi nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan

Konteks : ibunipun Mursiati nembe rembagan kaliyan rakanipun inggih Pakdhenipun Mursiati. Pawicantenan menika kalampahan wonten ing dalemipun ibunipun Mursiati ing Panaraga ing kawontenan santai

Ibunipun Mursiati : “*Aku iki ndherek sakersamu wae, Mas.*” (K/4/54/237)

Pakdhenipun Mursiati : “*Wis mangkene bae. Kowe sesuk dolana menyang omahe ibune Sutrisna, omongo yen rembuge diwurungake, marga wis kedhisikan saka Tulungagung, awit iki sing bakal dakgawe dadi.*” (K/4/54/238)

d. Fungsi Referensial

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpanggihaken panganggening undha-usuk ngoko lugu wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk ngoko lugu menika nedahaken *fungsi referensial* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken pawartos. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi referensial* ing wicantenan dening para paraga ing Novel Katresnan.

Konteks : wicantenan antawis Mursiati saha rayinipun wonten ing dalemipun Mursiati kawontenan santai.

Mursiati : “*Kowe mesthi wis sok krungu, yen ing Ngebel ana tlagane.*” (K/1/18/18)

Rayinipun Mursiati : “*Iya, uwis.*” (K/1/18/19)

Mursiati : “Panggonan kang saiki dadi tlagu, dhek biyen ing kono wujud desa.” (K/1/18/20)

e. Fungsi Puitik

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpangguhaken panganggening undha-usuk ngoko lugu wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk ngoko lugu menika nedahaken *fungsi puitik* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken amanat. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken *fungsi puitik* wonten ing wicantenan dening para paraga ing Novel Katresnan.

Konteks : Bocah (Baruklinthing) ngawontenaken sayembara sinten ingkang saged njebol sada menika ingkang paling kiyat. Ananging boten wonten ingkang saged. Salajengipun Bocah (Baruklinthing) wau maringi wejangan. Pawicantenan menika wonten ing pelataran ing kawontenan santai

Bocah (Baruklinthing) : “Andadekna kawruhanmu kabeh, aku nedya males ukum marang kowe, awit wruhanamu sing kokanggo mantu iku iwake jaka Baruklinthing kang tapa ana ngalas, iya aku iki kang jeneng Baruklinthing. Watakmu kang cethil ora lumrah uwong, masthi bakal ilang sanalika iki.” (K/1/20/30)

2. Undha-usuk Ngoko Andhap

a. Fungsi Emotif

Panganggening undha-usuk ngoko andhap menika nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos kuciwa. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk ngoko

andhap ingkang nedahaken *fungsi emotif* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: pangudarasanipun Sutrisna menggali kawontenanipun Mursiati. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun Sutrisna ing kawontenan santai

Sutrisna : “Dhuh, pancen wis kersaning Allah aku dudu jodhone Mursiati. ....” (K/5/68/269)

a. Fungsi Konatif

1. Kangge Ngandharaken Panyuwunanan Pirsu

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko andhap ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nyuwun pirsu nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Ibunipun Sutrisna saha Sutrisna wicantenan wonten ing dalemipun Sutrisna ing tabuh 9 ndalu ing kawontenan santai

Ibunipun Sutrisna : “Lho wong ditakoni kok mung ngguyu wae. Yen pancen wis seneng aku wis duwe dhedhekan.” (K/3/39/116)

Sutrisna : “Sinten ta, Bu, dhedhekane?” (K/3/39/117)

Ibunipun Sutrisna : “Isih sanakmu dhewe. ...” (K/3/39/118)

2. Kangge Nyarujuki

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko andhap ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nyarujuki nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Kontek: Pakdhenipun Mursiati kaliyan Ibunipun Mursiati nembe wicantenan bab lamaranipun

Sutrisna dhateng Mursiati . Wicantenan menika wonten ing dalemipun ibunipun Mursiati wonten ing Panaraga ing kawontenan santai

Pakdhenipun Mursiati : “Ah yen mangkono ora patut jenenge, mesthi daktampik. Kepriye ibune?” (K/4/54/236)

Ibunipun Mursiati : “*Aku iki ndherek sakersamu wae, Mas.*” (K/4/54/237)

b. Fungsi Referensial

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpangguhaken panganggening undha-usuk ngoko andhap wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk ngoko andhap menika nedahaken *fungsi referensial* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken pawartos. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk ngoko andhap ingkang nedahaken *fungsi referensial* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Sutrisna nembe wicantenan kaliyan tiyang ing mergi ingkang nembe mawon sumerep. Sederengipun ugi dereng tepang. Sutrisna nyuwun pirsa bab mergi ingkang dipunliwati. Pawicantenan menika wonten ing mergi ing kawontenan santai

Sutrisna : “Mengke napa ngliwati alas?” (K/6/76/288)

Tiyang mlampah : “*O, enggih, malah alas gedhe.*” (K/6/76/289)

a. Fungsi konatif

1. Kangge Ngandharaken Panyuwunan Pirsa

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk madya ngoko ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha

dipunginakaken kangge nyuwun pirsa nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Sutrisna wicantenan kaliyan priyantun wonten ing ngajeng griya. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun kaonderan ing kawontenan santai

Sutrisna : “Kula, tiyang manca. Napa niki dalem kaonderan?” (K/6/83/308)

Tiyang : “*Enggih. Onten gawene napa bengi-bengi teka mriki?*” (K/6/83/309)

b. Fungsi Referensial

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpangguhaken panganggening undha-usuk madya ngoko wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk madya ngoko menika nedahaken *fungsi referensial* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken pawartos. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk madya ngoko ingkang nedahaken *fungsi referensial* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Sutrisna nembe wicantenan kaliyan tiyang ing mergi ingkang nembe mawon sumerep. Sederengipun ugi dereng tepang. Sutrisna nyuwun pirsa bab mergi ingkang dipunliwati. Pawicantenan menika wonten ing mergi ing kawontenan santai

Tiyang setunggal : “*Dalan niki onten terusane teng Karanganyar terus teng Karangpandhan.*” (K/6/71/270)

Sutrisna : “*Elo, kok Karanganyar.*” (K/6/71/271)

3. Undha-usuk Madya Krama

a. Fungsi Konatif

1. Kangge Ngandharaken Panyuwunanan Pirsu

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk madya krama ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nyuwun pirsu nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : priyantun saha Sutrisna ingkang sami-sami dereng nate tepang wicantenan wonten ing mergi ing kawontenan santai.

Tiyang : “E, lah cilakan ane. Sampeyan niku tiyang pundi?” (K/6/83/311)

Sutrisna : “Kula tiyang Panaraga.” (K/6/83/312)

2. Kangge Paring Dhawuh

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk madya krama ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ndhawuhi nalika wicantenan dening para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : priyantun paring dhawuh dhateng Sutrisna ingkang saderengipun dereng nate tepang. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun kaonderan, kawontenan santai.

Sutrisna : “Sandhangan kula sedanten. Kantun kathok kalih klambi rangkepan niki.” (K/6/83/314)

Tiyang : “Enggih ta, Dhi. Samang teng pendhapa ngriku riyin, Ndharu Onder kula wungune.” (K/6/83/315)

b. Fungsi Referensial

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpangguhaken panganggening undha-usuk madya krama wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk madya krama menika

nedahaken *fungsi referensial* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken pawartos. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk madya krama ingkang nedahaken *fungsi referensial* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: Sutrisna nembe wicantenan kaliyan tiyang ing mergi ingkang nembe mawon sumerep. Sederengipun ugi dereng tepang. Sutrisna ngandharaken kawontenanipun. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun kaonderan ing kawontenan santai

Tiyang : “Enggih. Onten gawene napa bengi-bengi teka mriki?” (K/6/83/309)

Sutrisna : “O, kula niki tiyang kesahan saking Sala medal Plaosan, dibegal onten alas rika. Saniki ajeng repot.” (K/6/83/310)

4. Undha-usuk Krama Inggil

a. Fungsi Fatik

1. Kangge Ngaturaken Uluk-salam

Fungsi fatik ingkang wujudipun lan dipunginakaken kangge ngandharaken uluk-salam nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: mursiati ingkang badhe sowan dhateng griyanipun Sutrisna. Pawicantenan menika wonten ing ngajeng dalemipun Sutrisna, kawontenan santai.

Mursiati : “Kula nuwun.” (K/3/43/145)

Sutrisna : “Lungguha! Mau apa iya saka ngomah wae?” (K/3/43/146)

2. Kangge Ngaturaken Panuwun

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk ngoko lugu ingkang nedahaken fungsi fatik ingkang wujudipun lan

dipunginakaken kangge ngandharaken atur panuwun nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Wicantenan antawis Ibunipun Sutrisna saha Mursiati. wonten ing ngajeng dalemipun Sutrisna ing kawontenan santai.

Ibune Sutrisna : "Teka boten ngentosi dhahar ngriki kemawon." (K/3/47/196)

Mursiati : "Sanget nuwun, Bu, mangke mindhak dados pangajeng-ajeng." (K/3/47/197)

b. Fungsi Emotif

1. Kangge Ngandharaken Raos Lingsem

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos lingsem nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Mursiati ngandharaken raos lingsem dhateng Bapakipun Mursiati. Wicanten menika kalampahan ing dalemipun Mursiati saha ing kawontenan santai.

Mursiati : "...Saiba isin kula upami boten saged nimbangi. Punapa malih kula sampun matur dhateng guru kula, yen badhe nglebeti MULO." (K/1/14/2)

Bapakipun Mursiati : "Sanajan atimu karep, ananging wong kowe wis gedhe, ora patut sinawang. Ora liwat iya kudu narima tamat saka HIS bae." (K/1/14/3)

2. Kangge Ngandharaken Raos Bingah

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos bingah

nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Ibunipun Sutrisna ngandharaken raos bingah Mursiati awit kersa dolan wonten ing dalemipun. Wicanten menika kalampahan ing ngajeng dalemipun Sutrisna saha ing kawontenan santai.

Ibune Sutrisna : "Inggih sanget bingah kula, panjenengan kersa dolan ngriki. Kok priksa, yen thole mantuk ngriki?" (K/3/43/163)

Mursiati : "Saweg kala sami mantuk sarengan wonten ing tram." (K/3/43/164)

3. Kangge Ngandharaken Raos Sedhik

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos sedhik nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Mursiati ngandharaken raos sedhik dhateng Bapakipun Mursiati awit menggali kawontenanipun Sutrisna ingkang nembe sakit. Wicanten menika kalampahan wonten ing pondokanipun Mursiati saha ing kawontenan santai.

Mursiati : "Dhuh, Bapak, mugu ndadosa kawuningan, lare punika samangke sakit sanget..." (K/5/61/264)

Bapakipun Mursiati : "Llah dalah, bocah iki ..." (K/5/62/265)

c. Fungsi Konatif

1. Kangge Ngandharaken Kawratan

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha

dipunginakaken kangge nyarujuki nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Bapakipun Mursiati kagungan kersa menawi Mursiati kedah narima tamat *HIS* kemawon ananging Mursiati boten purun. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun Mursiati ing kawontenan santai

Bapakipun Mursiati : “Sanajan atimu karep, ananging wong kowe wis gedhe, ora patut sinawang. Ora liwat iya kudu narima tamat saka *HIS* bae.” (K/1/14/3)

Mursiati : “O, Bapak, sampun nggalih bilih kanca kula ingkang sami nerusaken sinau punika langkung alit tinimbang kula. Malah kathah ingkang nglangkungi kula menggah umur utawi angenipun.” (K/1/14/4)

2. Kangge Ngandharaken Panyuwunanan pirsra

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama alus ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge nyarujuki nalika wicantenan masarakat dhusun Cekelan Blondo.

Konteks : Ibunipun Sutrisna nyuwun pirsra dhateng Mursiati. Pawicantenan menika wonten ing ngajeng dalemipun Sutrisna ing kawontenan santai.

Ibunipun Sutrisna : “*Punapa sampun tepang kaliyan thole Sutrisna?*” (K/3/43/ 161)

Mursiati: “Rumiya kanca sekolah *HIS* ngriki.” (K/3/43/162)

3. Kangge Nawakaken

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama alus ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha

dipunginakaken kangge nawakaken nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Mursiati sampun rampung anggenipun mertamu salajengipun Ibunipun Sutrisna nawakaken dhahar ing delemipun. Pawicantenan menika wonten ing ngajeng dalemipun Sutrisna, kawontenan santai.

Ibunipun Sutrisna : “*Teka boten ngentosi dhahar ngriki kemawon.*” (K/3/47/196)

Mursiati : “Sanget nuwun, Bu, mangke mindhak dados pangajeng-ajeng.” (K/3/47/197)

4. Kangge Paring Pamrayogi

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge paring pamrayogi nalika wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Ibunipun Sutrisna saha putranipun, Sutrisna nembe rembagan bab jejodhoan. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun Sutrisna tabuh 9 ndalu, kawontenan santai.

Ibunipun Sutrisna : “Lah saiki aku arep takon. Upama kowe dhemen banget marang sawijining bocah wadon, nganti kena diarani kedanan, mangka bocahe wadon iku ora nimbangi tresna marang kowe, gek kepriye? Rak susah kowe dhewe.” (K/3/42/142)

Sutrisna : “O, punika gampil, Bu. Manawi kados makaten, langkung prayogi kula nebihi panggenanipunlare wau, katresnan kula ingkang boten dipuntimbang mesthi gampil icalipun, yen kula sampun mboten nate sumerep malih. ....” (K/3/42/143)

5. Kangge Ngandharaken panyuwunan

Wonten ing ngandhap menika badhe dipunrembag undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha

dipunginakaken kangge panyuwunan nalika wicantenan para paraga ing Novel Katresnan..

Konteks : Mursiati nyuwun arta kaliyan bapakipun. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun Mursiati, kawontenan santai

Mursiati : “Manawi alanganipun namung prakawis punika, kula damel gampil. Awit yen Bapak sampun marengaken *kula badhe nyuwun wragad pasinaon dhateng Nagari...*” (K/1/14/6)

Bapakipun Mursiati : “Ingatase bocah wadon bae, tamat saka HIS rak iya wis cukup? Wong ora bakal kuwajiban golek sandhang pangan.” (K/1/15/7)

d. Fungsi Referensial

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpanggihaken panganggening undha-usuk krama inggil wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk krama inggil menika nedahaken *fungsi referensial* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken pawartos. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi referensial* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Sutrisna nedahaken kadospundi menawi tresna ananging dereng nate tepung. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun Sutrisna tabuh 9 ndalu ing kawontenan santai

Ibunipun Sutrisna : “Ora ta, Le, bisane tresna iku rak yen wis kumpul. Kapriye anggonmu tresna yen durung tau tepung?” (K/3/41/134)

Sutrisna : “*Inggih pados ingkang sampun nate sumerep wiwit alit, dados sumerep leleripun.*” (K/3/41/135)

e. Fungsi Puitik

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpanggihaken panganggening undha-usuk krama inggil wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk krama inggil menika nedahaken *fungsi puitik* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharken amanat. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi puitik* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Sutrisna kaliyan Ibunipun nembe wicantenan. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun Sutrisna tabuh 9 ndalu ing kawontenan santai

Sutrisna : “Lah sapunika kula badhe dongeng, Bu. Sanajan pituturing para sepuh, anak punika kedah manut, ananging saka pamanggih kula, manawi prakawis laki-rabi boten kenging anak kepeksa manut pamilihing tiyang sepuh, awit sanajan tiyang sepuh cocog, dereng kantenan yen larenipun seneng. ....” (K/3/41/141)

Ibunipun Sutrisna : “Lah saiki aku arep takon. Upama kowe dhemen banget marang sawijining bocah wadon, nganti kena diarani kedianan, mangka bocahe wadon iku ora nimbangi tresna marang kowe, gek kepriye? Rak susah kowe dhewe.” (K/3/42/142)

6. Undha-usuk Krama Desa

a. Fungsi Referensial

Panganggening undha-usuk krama inggil menika nedahaken *fungsi referensial* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken pawartos. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk krama inggil ingkang nedahaken *fungsi referensial* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks: Sutrisna ngandharaken kawontenanipun piyambak sabibaripun dibegal. Pawicantenan menika wonten ing dalemipun kaonderan ing kawontenan santai

Tiyang : “Gek sing dibegal napa mawon?” (K/6/83/313)

Sutrisna : “Sandhangan kula *sedanten*. Kantun kathok kalih klambi rangkepan niki.” (K/6/83/314)

7. Undha-usuk Basa Kasar

a. Fungsi Emotif

Panganggening undha-usuk basa kasar menika nedahaken *fungsi emotif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ngandharaken raos jengkel. Tuturan ing ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk basa kasar ingkang nedahaken *fungsi emotif* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan. Saking *fungsi emotif* ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken raos jengkel dipunrembag wonten bab menika kanthi gamblang.

Konteks : Begal 2 menika nembe ngoyak korbanipun, inggih mrnika Sutrisna. Pawicantenan menika wonten ing mergi ing kawontenan kesesa.

Begal 2 : “*Modar* saiki kowe. Ora wurung ilang nyawamu. Ayo endi gawanmu lan dhuwitmu!” (K/6/80/296)

Begal 3 : “Yen wis kacandhak, patenana bae.” (K/6/80/297)

b. Fungsi Konatif

Adhedhasar asiling panaliten, dipunpangguhaken panganggening undha-usuk basa kasar wonten ing novel Katresnan. Panganggening undha-usuk basa kasar menika nedahaken *fungsi konatif* ingkang wujudipun saha dipunginakaken kangge ndhawuhi. Tuturan ing

ngandhap menika kalebet jinisipun undha-usuk basa kasar ingkang nedahaken *fungsi konatif* wonten ing wicantenan para paraga ing novel Katresnan.

Konteks : Kyai Lurah ngusir Bocah (Baruklinthing). Pawicantenan menika wonten ing pawon ing kawontenan srengen.

Kyai Lurah : “*Minggata* kana, aku ora menehi wong ngemis. Yen ora enggal lunga, daknyunyuken geni wudelmumu lo.” (K/1/19/23)

PANUTUP

Adhedhasar asiling panaliten kaliyan pirembaran bab undha-usuk basa Jawi wonten ing novel Katresnan, mila saged dipunpendhet dudutanipun inggih menika:

1. Jinisipun undha-usuk basa Jawi ingkang dipunpangguhaken wonten ing panaliten menika wonten 7 inggih menika ngoko lugu, ngoko andhap, madya ngoko, madya krama, krama inggil, krama desa saha basa kasar. Pitu undha usuk basa Jawi menika dipunpangguhaken wonten ing wicantenan antawisipun para paraga ing novel Katresnan.
2. Fungsipun panganggening undha-usuk basa Jawi wonten ing novel Katresnan kaperang dados 5 *fungsi* inggih menika *fungsi fatik*, *emotif*, *konatif*, *referensial* kaliyan *puitik*.

Adhedhasar asiling panaliten kaliyan pirembaran wonten ing panaliten menika, wonten pamrayogi ingkang kedah dipungatosaken inggih menika:

1. panaliten menika namung ngrembag bab jinisipun kaliyan fungsipun undha-usuk basa Jawi wonten ing Novel Katresnan. Kaajab

kangge tiyang ingkang remen kaliyan basa saged dipunwontenaken panaliten ingkang langkung *detail* ingkang boten namung ngrembag jinisipun kaliyan fungsipun undha-usuk basa Jawi wonten ing Novel Katresnan, ananging ugi saged ngrembag sanesipun ingkang wonten ing undha-usuk basa Jawi.

2. Panaliten menika namung wonten ing Novel Katresnan. Kaajab kangge tiyang ingkang badhe nindakaken panaliten langkung *detail* wonten ing *fokus* panaliten ingkang boten namung wonten ing Novel Katresnan. Panaliten menika ugi saged dipunwontenaken ing objek ingkang sanesipun inggih menika novel menapa waosan sanesipun. Salajengipun asiling panaliten menika kaajab saged dados *materi* utawi bahan *referensi* kangge panaliti ingkang badhe nindakaken panaliten ing bidang basa mliginipun undha-usuk basa Jawi.

KAPUSTAKAN

- Lexy J. Moleong. 1988. *Metode Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Sastradihardja, Soeratman. 1923. *Katresnan*. Bandung: Kiblat Buku Utama.
- Sudaryanto. 1988. *Metode Linguistik (bagian kedua) Metode dan Aneka Teknik Pengumpulan Data*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.